

Відображення традиції ісихії в образах свв. препп. Антонія та Феодосія Печерських лаврського іконопису XVII – XIX ст.*

Ольга Олегівна Рижова, доктор мистецтвознавства, провідний науковий співробітник відділу наукової реставрації та консервації рухомих пам'яток Національного заповідника «Києво-Печерська Лавра», реставратор живопису першої категорії

Series Byzantina. Ukrainica, 47, 2024

Одне зі значень поняття «ісихазм» – це споглядальне життя християнського чернецтва; протопресвітер Іоанн (Мейєндорф) називає це визначення «найдавнішим і перш єдиним змістом цього терміну».¹ Із зовні ісихазм передбачає відлюдництво, віддалення від світу в пустелю або келію.² Безперечно та очевидно, що життя преп. Антонія († 1073) і його духовного наступника, преп. Феодосія († 1074) було сповнене ісихією, засвоєною та перенесеною на київські пагорби преп. Антонієм через благословення та аскетичний досвід Св. Гори.

Прояви ісихії в життях преподобних Отців Печерських відображені в агіографічній літературі.³ Традиції ісихії в образотворчому мистецтві Києво-Печерської Лаври знайшли відображення, у тій чи іншій, прикровеній формі, практично у всіх образах із зображеннями Св. Отців Печерських Антонія та Феодосія – «як даність містичного досвіду, як зримий аспект Божества, енергій, у яких Бог відкривається тим, хто очистив своє серце».⁴

Мета дослідження полягає в тому, щоб виділити кілька найбільш стійких іконографічних типів зображення Преподобних Антонія та Феодосія Печерських⁵, в образах лаврського іконопису XVII–XIX ст., в яких відображені традиції ісихії.

---

* Англійська версія була опублікована в : *Ryzhova, Olga. 2023. Reflection of the Tradition of Hesychia in the Images of Saints Anthony and Theodosius of the Caves in the Lavra Iconography, Konstantínove listy [Constantine's Letters], 16 (2023), no. 2, pp. 68-81: https://www.constantinesletters.ukf.sk/images/issues/2023_v16_iss2/CL_v16_iss2_068to081.pdf*

¹ И. Ф. Мейендорф, 'О византийском исихазме и его роли в культурном и историческом развитии Восточной Европы в XIV веке', *Труды общества древне-русской литературы*, 1974, т. XXIX, с. 292.

² А. Г. Дунаев, 'Исихазм', in: *Православная энциклопедия*, Москва, 2011, т. 27, сс. 240–254.

³ *Библиотека литературы Древней Руси*, ред. Д. С. Лихачев, Санкт-Петербург 1997–1999, тт. 1–4.

⁴ В. Н. Лосский, 'Богословие света в учении свт. Григория Паламы', *Журнал Московской Патриархии*, 1968, no. 3, сс. 76–77; no. 4, сс. 49–64, <http://www.xpa-spb.ru/libr/Losskij-VN/bogoslovie-sveta-v-uchenii-Grigoriya-Palamy.html> (accessed: 12 July 2021).

⁵ Основні праці з іконографії преподобних Антонія та Феодосія Печерських див.: О. В. Лопухіна, 'Духовні образи преподобних Антонія та Феодосія в Києво-Печерському патерику і традиція їх іконного зображення', *Могілянські читання-1998*, 1999, с. 83;

По-перше, це «Соборні композиції», де зображені всі Преподобні Отці Печерські. У композиції «соборних» ікон представлені Преподобні – ті, хто трудився у Ближніх (Антонієвих) печерах і чиї моці спочивають там, і ті – що подвизалися в Дальніх (Феодосієвих) печерах. Препп. Антоній та Феодосій зображені на авансцені, в оточенні першосвятителів землі Руської. Згодом, в центрі, розміщується постать св. рівноап. кн. Володимира або святителя Іоанна Милостивого. У верхній частині ікони представлено зображення Богоматері на троні або Трійці Новозавітної.

Образ «Собор всіх преподобних отців Києво-Печерських»⁶ (1729, И-305, НХМУ) (fig. 1) з намісного ряду іконостаса Успенського собору є найбільш ранньою пам'яткою образотворчої киево-лаврської «Соборної» традиції.⁷ Художня структура ікон

И. Б. Черномаз, 'Антоний. Иконография', in: *Православная энциклопедия*, Москва 2001, т. 2, сс. 602–606, for more on this subject, see: *Ibid*; І. О. Ходал, 'До іконографії святих Антонія й Феодосія Печерських: невідомий образ XVII ст. з Київщини', *Могилянські читання-2004*, 2005, сс. 570–579; *Киево-Печерский Патерик. У истоков русского монашества*, каталог, ed. Л. И. Алексина, М. Е. Башлыкова, И. Б. Черномаз, Москва 2006; W. Deluga, 'The Ukrainian Prints from the Lavra Pecherska Monastery in Kiev (17th and 18th Centuries)', *APULUM*, 2013, vol. 50, pp. 17–45; W. Deluga, *Ukrainian Painting between Byzantine and Latin Tradition*, Ostrava–Warsaw 2019.

⁶ Г. О. Белікова, 'Ікона «Собор преподобних Печерських»', *Пам'ятки України: історія та культура*, 2007, no. 1, сс. 69–79.

⁷ В. А. Дятлов, 'До питання про структуру собору Києво-Печерських святих', *Могилянські читання-2000*, 2001, сс. 100–105. Як одним з перших «молитовних звернень ... друкованим словом» до Собору Печерських святих В. А. Дятлов називає «Правило молебное ко преподобным Отцем нашим Печерским и всем Святым, в Малой Росии просиявшим, певаемое, когда и где кто изволит» (1643), де згадувались «святі поховані в печерах та святі, які згадувались у Патерику, але не були похованими в Печерському монастирі», с. 103;

з іконостаса (1767) Хрестовоздвиженської церкви Києво-Печерської Лаври «Собор святих Ближніх печер і першосвятителів землі Руської» (fig. 3) та «Собор Києво-Печерських святих»⁸ (fig. 2) за фронтально-ярусною побудовою композиції аналогічна зображенню з Успенського собору, що свідчить про стійкість іконографічного типу протягом сторіччя. Свв. преп. Антоній та Феодосій у цих багатофігурних, складних за змістом та розгорнутих за значенням, композиціях постають, *вже змінені нетварним світлом* (про що свідчать схема – «янгольський чин» та німби)⁹ та в молитві Святої Трійці або Пресвятої Богородиці. Світло, що виливається на святих подвижників від Богородиці з Немовлям або Святої Трійці – це божественне Світло, бачення якого тілесними очима, доступне причасниками цього Світла; тобто, треба бути перетвореними ним певною мірою.¹⁰

По-друге, це композиції «Богоматір Печерська з предстоячими свв. препп. Антонієм та Феодосієм Печерськими» (ікона 1767 р., КПЛ-Ж-138 (fig. 4) та ікона другої пол. XIX ст., КПЛ-Ж-338, (fig. 5) НЗ «КПЛ») є свого роду стислий ізвод попередніх композицій.

4.

5.

Але, тут побудова композиції визначає ще одну тему, яка пов'язана з текстом Патерика. Виділення зорової вертикалі зображення – у верхній частині ікони Богоматері на

Г. О. Белікова, *op. cit.* Дослідниця вважає що «Уперше малярське вирішення теми знаходимо на іконі Корнилія Уланова 1724 року з Ризоположенської церкви в Суздалі...», с. 73.

⁸ О. В. Лопухіна, 'Іконостас Хрестовоздвиженської церкви в контексті історичного і художнього життя Києво-Печерської лаври XVIII–XIX ст.', *Лаврський альманах*, 2007, вип. 17, сс. 73–79. Автор наводить назву ікони як «Собор преподобних печерських», с. 74.

⁹ В. Н. Лосский, *op. cit.*

¹⁰ *Ibid.*

троні з Немовлям Ісусом на колінах і Великої Успенської Печерської церкви, в нижній частині – розкривають тему улаштування Печерської обителі; а *нетварне світло виливається від Пресвятої Богородиці з Немовлям Христом* на церкву. Тут Енергія – вилив природи Самого Бога; Григорій Палама порівнює Сутність із сонячним диском, а енергію – з променями.¹¹

По-третє – «Житійні композиції», в основі іконографії яких лежить агіографічна література. І якщо житіє – це словесний образ святого, в якому розповідається про його шлях до святості, про тип його подвигу, подається його духовний портрет, то у житійних іконах *земний шлях святих до преображення нетварним світлом* відображено візуально.

6.

7.

В гравюрах Патерика Печерського 1661 р. оповіданню передують гравюра святого з житійними сюжетами та пояснювальними написами до них. Зображення побудовані за принципом житійних ікон: у центрі розташовано монументальне зображення святого, праворуч та ліворуч і в нижній частині – сцени з його життя. Для ілюстрації шляху ченця до Бога і перетворення людини за плоттю на «земного янгола» обираються ключові, в житті преподобного, миті. На гравюрі, що передують Житіє преп. Антонія, сюжети розташовані у наступному порядку: постриг преп. Антонія на Св. Горі Афон, прихід до Києва, молитовні подвиги святого в печері, поставлення преп. Феодосія ігуменом, преставлення преп. Антонія Печерського (fig. 6). Але, тільки в центральному зображенні з постаттю преп. Антонія в схимі, з нимбом та в клеймах про постриг преп. Антонія на Св. Горі Афон і преставлення Преподобного бачимо Божественне світло у вигляді сйива та потоків променів. На гравюрі, що передують Житіє преп. Феодосія, у клеймах відображені: молитовні подвиги святого в печері, вдова просить преп. Феодосія позбавити її утиску несправедливого судді, преп. Феодосій напередодні преставлення, преставлення

¹¹ В. Н. Лосский, *op. cit.*

преп. Феодосія Печерського, перенесення мощів преподобного з печери до Успенської церкви (fig. 7). Світло, що має своє джерело в Бозі, також у вигляді сяйва та потоків променів осяє Преподобного в момент його передстояння перед Богом (центральне зображення), напередодні смерті та в самий момент преставлення (смерті).

Таким чином, тією чи іншою мірою, у кожному зображенні можна побачити відблиски ісихії. Але, найповніше, *ἡσυχία* (*isychasmós*) як «спокій» і «безмовність» відбилася в одноосібних образах Преподобних. Моно-образах. Як первісним змістом ісихазму є чернецтво, так суттю чернецтва є «[...] прилучення до «втіленого Слова» шляхом молитви Ісусової». Тобто, постійне звернення — у різних словесних поєднаннях — до Ісуса Христа, чиє ім'я має, за словами Іоанна Ліствичника (VII ст.), «приліпитися до дихання».¹²

Цей стан «[...] прилучення до «втіленого Слова» шляхом молитви Ісусової» відображено в гравюрах українських стародруків XVII ст. (Анфологійон, Акафіст (fig. 8, 9), де представлені поодинокі постаті свв. препп. Антонія Феодосія Печерських, на зріст; до того ж, постаті Преподобних досить монументальні, заповнюють весь простір по висоті, відведений під зображення.

8.

9.

Таким чином, лики та уста святих опиняються на одному рівні з ликом Христа, постать якого зображується у небесному сегменті, у верхньому куту гравюри. Св. преп. Антоній слухає Спасителя, св. преп. Феодосій веде розмову з Ним. Як свідчення того, що життя Преподобних розділене між самотньою молитвою (у келії, у печерах) та духовними благами спільного життя, коли соборна літургійна молитва та трапеза з'єднують братію у неділю, то на гравюрах зображуються келії, оточені «горбками» (цим умовним зображенням пагорбів) та «церковка в ім'я святої Богородиці» (на гравюрі із зображенням

¹² И. Ф. Мейендорф, *op. cit.*, с. 293.

преп. Феодосія), де преп. Феодосій був поставлений священником.¹³ Сутність цих граверних зображень можна висловити словами, присвяченими ісихії із Систематичного збірника Апофтегм (глава «Про необхідність з усякою старанністю прагнути до безмовно сті»): «[...] О, ісихія преспєяннїя чєнцїв! [...] О, ісихія, що печеться лише про своє та про розмови з Христом [...]».¹⁴

Зображення на іконах з іконостасів 1700 р. Хрестовоздвиженської церкви та іконостасу 1735 р. Троїцької надбрамної церкви продовжують цей візуальний ряд.

10.

11.

На іконах «Прп. Антоній Печерський» (КПЛ-Ж-1678) (fig. 10), «Прп. Феодосій Печерський» (КПЛ-Ж-1677) (fig. 11) зі старого іконостаса 1700 р. Хрестовоздвиженської церкви на Ближніх печерах постаті Преподобних показано в чернечому вбранні, в схимі: мантия, куколь з хрестом покриває голову (преп. Антонія) або лежить на плечах (преп. Феодосій), на аналаві зображені хрести, Голгофа, знаряддя Страстей, у лівій руці, що притиснута до грудей – вервиці; в правій – розгорнутий сувій. Праворуч від преподобних зображені печери, ліворуч – води та береги Дніпра. Зображення розміщені на суцільному золотому тлі.

Загальна композиційна схема зображень запозичена з гравюр стародруків, але з'являється характерна деталь іконографії преподобних – наявність вервиці – символу чернечого молитовного подвигу та молитви Ісусової, а також погляд, спрямований на глядача (того, хто молиться).

¹³ 'Житие Феодосия Печерского', подгот. текста, пер. и коммент. О. В. Творогов, in: *Библиотека литературы Древней Руси*, ИРЛИ РАН, ред. Д. С. Лихачев, Санкт-Петербург 1997, т. 1: XI–XII вв., <http://lib2.pushkinskijdom.ru/tabid-4872> (accessed: 20 July 2021).

¹⁴ Cited after: А. Г. Дунаев, *op. cit.*

Постаті «Преп. Антонія Печерський» (fig. 12) та «Преп. Феодосія Печерського» (fig. 13) на іконах іконостаса 1735 р. Троїцької надбрамної церкви зображені суґубо фронтально, також на золотому орнаментальному тлі, який бере на себе значну увагу за рахунок рельєфності.

12.

13.

У використанні масиву золотого тла закладена символіка «краси золота, як краси світла, «проста» і «однакова», що не знає членування на частини і рівні» (саме таку красу Василій Великий вбачає в зірках і в золоті); як золото – «абсолютна метафора» світла, так світло – «абсолютна метафора» Бога.¹⁵ Тобто преподобні постають в сяйві божественного нетварного світла, *в момент преображення*, коли твориться Богом «Земний ангел і небесна людина».¹⁶ Види печер і київських пагорбів внизу композиції займають дуже незначний обсяг зображення, немов применшуючи все земне. А образи тонких, що самотньо стоять, дерев, майже безлистих й злегка зігнутих вітром, і пустельний, трансцендентний пейзаж, покликані ще більше підкреслити стан відлюдництва.

На іконах - «Св. преп. Феодосій Печерський» (КПЛ-Ж-2482) (fig. 14) та «Св. преп. Антоній Печерський» (КПЛ-Ж-2481) (fig. 15) з вівтаря Іоанно-Богословського приділу Успенського собору, «Св. преп. Антоний», 1849-1874, яка була особистої паломницької реліквією графа Муравйова О. М. (1806-1874) (КПЛ-Ж-922)¹⁷ (fig. 16) –

¹⁵ С. С. Аверинцев, 'Золото в системе символов ранневизантийской культуры', in: *Idem, Поэтика ранневизантийской литературы*, Санкт-Петербург 2004, сс. 404–425 ; Митрополит Илларион (Алфеев), *Божественный свет. Православие*, т. 1, 22.11.2011, http://pravoslavie.by/page_book/bozhestvennyj-svet (accessed: 20 July 2021).

¹⁶ *Житие Феодосия Печерского ...*

¹⁷ О. О. Рыжова, В. А. Распопина, 'Исследование, реставрация и атрибуция иконы «Преподобный Антоний Печерский» из коллекции Национального Киево-Печерского историко-культурного заповедника', in: *Исследования в консервации культурного наследия*

Преподобні представлені у сугубої молитві, тло живописне, а межа між світом видимим і невидимим (дольним і горнім) показана через «розкриття небес» та сходження потоку світла на лики Преподобних.

14.

15.

16.

Це «Божественне світло, згідно з вченням Григорія Палами, є *енергія Божя, яка змінює і перетворює людину*. Споглядаючи Божественне світло, людина бачить Самого Бога; при цьому Бог продовжує залишатися невидимим [...]».¹⁸

Необхідно зазначити, що композиція, яку можна позначити як «споглядання преподобними Божественного світла», використовувалася в лаврському іконописі не тільки для створення образів преподобних Антонія та Феодосія Печерських, а й для зображень пустельників загалом. Наприклад, на іконах «Святого Афанасія Афонського» (НЗ КПЛ) (fig. 17) та «Образ Преподобного Сповідника Харитона» (НЗ КПЛ) (fig. 18) святі також стоять у потоці світла. Тобто, основою відображення традиції ісихії в образах Преподобних на іконах лаврського іконопису є містичний досвід. А іконописець за допомогою художніх засобів намагається висловлювати і розкривати розуміння речей божественних.

(Матеріали Междунар. научно-методической конференции), Москва 2019, вып. 5, сс. 237-240.

¹⁸ Cited after: Митрополит Илларион (Алфеев), *op. cit.*

17.

18.

Всі наведені вище зображення об'єднує та обставина, що створені вони в *категоріях* *паламітського ісихазму* з його ідеалом перетворення плоті, з вченням про богоспрямованість людської природи, нерозривність землі та неба.¹⁹ Зримим виразом є потоки Божественного світла та сяйво золота німбів і тла, що виливаються на подвижників віри та оточують їх і які свідчать про можливість «бачити тілесними очима» невідмірне світло, відчувати Божественні енергії.²⁰

---

¹⁹ И. Ф. Мейендорф, *op. cit.*, с. 301.

²⁰ В. Кутковой, *О мандорле*, <https://pravoslavie.ru/282.html> (accessed: 20 July 2021).